

*Віталій Тельвак,
Василь Педич*

ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОМУНІКАТИВНА ПРИРОДА ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ

Схоларна проблематика в сучасній українській історіографії найчастіше зорієнтована на аналіз формальних структур та кількісних показників. Тому доволі рідко в поле зору потрапляють питання особливостей міжособистісної комунікації представників того чи іншого дослідницького середовища. Подібну тенденцію спостерігаємо й стосовно львівської історичної школи Михайла Грушевського. Мимохідь зачіпаючи питання психологічного клімату школи, дослідники найчастіше висловлюють протилежні думки. З одного боку, твердять лише про «демократизм у ставленні до молодших колег та діалогічний стиль спілкування на заняттях»¹. З іншого, не менш категорично, пишуть, що «стиль керівництва Грушевського – типово авторитарний, на відміну від «батьківського» його вчителя Антоновича»². При цьому ні перші, ні другі не розглядають проблему в генезі, адже школа в активній фазі свого функціонування існувала протягом майже двадцяти років, тож природно було б очікувати й еволюцію моделей міжособистісних комунікацій. Очевидним виглядає те, що стиль спілкування молодого 28-річного професора з ненабагато молодшими від себе студентами мав би відрізнятися від тієї моделі комунікації, котру практикував стосовно учнів напередодні Першої світової війни тоді вже визнаний патріарх української науки. Тож зазначена проблема вимагає спеціального всебічного аналізу у вертикальній (вчитель/учні) та горизонтальній (середовище

учнів) площинах з урахуванням як згаданої генези львівської школи, так і різнопланової джерельної бази.

У першу чергу розглянемо становлення й еволюцію комунікативних традицій школи між учителем та учнями. Їдучи в Галичину, М. Грушевський мав за своїми плечима позитивний досвід налагодження взаємин у системі «учитель/учень», здобутий у спілкуванні зі своїм наставником Володимиром Антоновичем. Сучасні дослідники Київської школи документалістів стверджують, що видатному історику були притаманні такі риси у спілкуванні з молодшими колегами, як демократизм, підкреслена делікатність та комунікабельність³. Тож цілком очікувано, що виробляючи власний стиль спілкування з львівськими студентами, М. Грушевський відштовхувався від набутого нещодавно досвіду, взуваючись на комунікативні практики свого вчителя. Наслідувати демократичний стиль спілкування останнього схилили М. Грушевського й мотиви його переїзду до Львова. Адже свій приїзд на викладацьку роботу до Австро-Угорської імперії вчений розцінював як певний «патріотичний», ба навіть «народний обов'язок», своєрідний жест доброї волі, реалізацію покликання жертвовного служіння українській ідеї⁴. План лідерів київських старогромадівців, згадував М. Грушевський в «Автобіографії», «був прийнятий мною з ентузіазмом супроти того значіння, яке прив'язувало тоді в українських кругах галицькому рухові: в Галичині надіялися сотворити всеукраїнське культурне огнище, літературне і наукове, працею літератів і учених всієї України і здобутком його проломити систему проскрипції українського слова і національності в Росії, підняти в ній національний рух і т.д.»⁵. «Їдучи до Львова, – писав він в іншому місці, – я надіявся, що за мною піде ціла фаланга українців на Львівський університет, де тільки бракує наукових сил, аби творити нові руські катедри»⁶.

Висловлене припущення вповні підтверджує вже перша інавгураційна лекція М. Грушевського у Львівському університеті. Наприкінці викладу, звертаючись до молодшої частини аудиторії він наголосив, що саме зі школи В. Антоновича «міцно витвердив принцип – *nemini credere*» – тобто нікому не вірити на слово, без належних доказів. Він підкреслив, що «всякий

догматизм в своїй науці я вважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* – неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках – слухачах як найбільше і бажав би широ, щоб з ним вони перш за все приймали й моє слово не хитре»⁷.

Про втілення М. Грушевським на практиці згаданих декларацій свідчать спогади його учнів старшого покоління. Їх на перших порах бентежила відкритість молодого професора та його ширий демократизм, бажання спілкуватись із молодшими колегами на рівних, без жодної зверхності. Все це було незвично для консервативних традицій Львівського університету. Так, наприклад, свою першу зустріч з М. Грушевським описує Мирон Кордуба: «Перше враження особи зовсім не відповідало образу, який витворився в моїй уяві. Низький, худощавий, з незвичайно буйною бородою, Грушевський з виду зовсім не подобав на ті типи університетських професорів, які я привик зустрічати на львівським терені»⁸. Подібними були й спогади дещо молодшого Івана Крип'якевича: «Грушевський як учитель був дуже ввічливий і доступний. До молодих студентів не говорив інакше як «пане-товаришу». І справді був для них прихильним товаришем. Він вмів заохочувати молодь до праці, давав поради у важких питаннях, підтримував знеохочених»⁹.

Налагоджуючи взаємини з молодшими колегами, М. Грушевський відверто декларував необхідність цілковито відвертої моделі спілкування. Це поступово призвичаювало молодих адептів науки до відкритості при обговоренні різнопланових проблем. Цікаве підтвердження сказаному дає зміст листа С. Томашівського, написаному з війська. В ньому відірваний від звичного середовища чоловік потрапляє у сентиментальні роздуми і, схаменувшись, виправдовується: «Ви мені веліли бути завсіди щирим і я від давна вже не можу Вас інакше уважати, як не за найліпшого батька...»¹⁰.

Становленню позитивного емоційного клімату функціонування школи сприяло неодноразово артикульоване М. Грушевським розуміння цінності спільної праці над досягненням амбітної мети розбудови модерної української гуманітаристики. Згаданий вище громадський пафос молодого професора у жер-

товному служінню народу засобами науки поділяли також його учні. Тому й дані вчителем завдання вони сприймали також як частину реалізації величного плану побудови Нової України. Характерним у цьому плані можна вважати уривок з листа М. Кордуби: «Роботи дальшої в відділі рецензійнім підіймуся радо, яку лиш В[исоко] П[оважний] Пан Проф[есор] визначать, бо працю для вспільного добра вважаю найкращою цілею життя»¹¹. Подібно значущість спільної справи підкреслював у своїх листах і представник молодшого покоління школи І. Джиджора. Він писав, зокрема, до вчителя, «що сама справа важнійша, чим чоловік»¹².

Про формування М. Грушевським довірливих та емоційно-теплих взаємин зі своїми учнями свідчить також його розлоге листування. У зверненнях до молодших колег він неодмінно вживає такі звернення, як «Високоповажний Товаришу!», «Високоповажний Добродію!», «Високоповажний пане Доктор!» та ін. Не менш характерично М. Грушевський підписував свої листи до учнів: «Здоровлю Вас!», «З глибоким поважанням», «З повагою», «Цілую Вас», «Ваш М. Грушевський», «Прихильний Вам» тощо. При цьому відзначимо, що найбільш теплі слова адресувалися до учнів, які були особливо близькими у той чи інший момент і, як правило, належали до так званої «фамілії». З-посеред учнів львівського професора найщиріші взаємини у нього склалися з І. Джиджорою, котрий тривалий час від 1905 р. і до своєї передчасної смерті в 1919 р. був, фактично, «правою рукою» вчителя.

В свою чергу, учні М. Грушевського, відгукуючись на його приязне довірливе ставлення, в своїх листах підкреслено демонстрували повагу та щиру симпатію. Діапазон звернень був надзвичайно широким: «Високоповажний Пане Професоре!»¹³, «Добродію мій!»¹⁴, «Мій Найдорозший і Високоповажаний Пане Професоре!»¹⁵, «Дорогий Михайле Сергійовичу!»¹⁶, «Високоповажний Пане Професоре і Добродію!»¹⁷ тощо. Підписували свої епістолярні звернення до вчителя представники школи також доволі характерно: «вдячний ученик» (М. Кордуба)¹⁸, «остаю з глибоким поважанням» (Б. Барвінський, В. Герасимчук, М. Залізник, І. Кревецький, Ф. Срібний, О. Терлецький,

О. Целевич, С. Томашівський)¹⁹, «остаюся з правдивим поважаннем і подивом» (Ф. Голійчук)²⁰, «широ відданий» (І. Джиджора²¹), «Ваш широко Вам відданий і вдячний» (Сушко О.)²² та ін. Про щирість наведених звернень свідчить те, що і в листах до третіх осіб учні М. Грушевського писали про нього винятково у суперлативах. Наприклад, В. Герасимчук у листах до К. Студинського називав учителя «батенька» та «Незабутий, Великий Професор»²³.

Вивчаючи становлення психологічного клімату львівської історичної школи можемо ствердити, що М. Грушевський значною мірою копіював «батьківський» стиль спілкування В. Антоновича зі своїми учнями. Львівський професор, як про це свідчать листи до молодших колег, вважав «попирання» їх кар'єрними сходишками за певний моральний обов'язок²⁴. Доводить сказане проблематика порушуваних у листах між львівським професором і його студентами питань. Домінували тут, звісно, фахові проблеми: оцінка власних творів, інтерпретація тієї чи іншої проблеми, складнощі в реалізації дослідницького проекту, отримання необхідних джерел і літератури, організація наукових відряджень тощо. Нерідко учні М. Грушевського просили його про укладення для себе багаторічного плану наукових занять. Наприклад, про такий «програма на будуче» неодноразово просять у своїх листах С. Томашівський²⁵ та В. Герасимчук²⁶.

Найчастіше ж представники школи зверталися до вчителя у справі порятунку від грошових злиднів. Це було не випадково, адже М. Грушевський, як голова НТШ та головний редактор його видань, міг оперативно вирішити питання надання фінансової субсидії хронічно бідній галицькій молоді за умови її обов'язкового відпрацювання в Товаристві. І, за найменшої можливості, ніколи не відмовляв у таких проханнях. Більше того, маємо доволі свідчень, що М. Грушевський нерідко позичав учням власні кошти. Цікаво, що добиваючись отримання грошової субсидії, деякі з учнів львівського професора при змалюванні свого критичного психічного стану натякали на можливість самогубства²⁷.

Сприяючи своїм учням в отриманні фінансових субсидій НТШ, М. Грушевський прискіпливо контролював використання

надзвичайно скромних коштів Товариства молодими вченими. Про це свідчать їх листи-звіти з докладним описом щоденних справ і видатків. Так, в одному з листів С. Томашівського читаємо: «Як іде праця архівальна? Беру з тої криниці воду й беру та годі дна дістати. Я не скінчив актів львівських... Може п. Професор візьмуть це наслідком недбалості, але бігме робив усе, як міг, з виїмком тих днів, що архів був замкнений»²⁸. Нерідко виправдовується в своїх листах до вчителя й Іван Джиджора: «П. Професор мають про мене переконання – я се знаю – що я лінуюсь і трачу час, але прошу мені вірити, що я весь доступний для роботи час добросовісно, т. є. як тільки можу, використовую. Се, зрештою, можуть посвідчити чиновники архівів»²⁹.

Деколи до М. Грушевського доходили чутки про легковажний спосіб життя його учнів, розтрату ними коштів Товариства не за призначенням. Такі випадки, цілком у «батьківському» стилі, львівський професор з'ясовував прямолінійно без жодних недомовок, що врешті сприймалося молодшими колегами як вираз найвищої поваги та дружнього ставлення. Наприклад, підпавши під таку підозру, М. Кордуба замість виправдань змалював учителю своє дійсно злиденне існування: «Як і жадасте, напишу Вам щиру правду а що нічо так не переконує як числа, отже я послужуся отсим матеріалом доказовим: як знаєте одержую місячно 30 зл[отих] від Тов[ариства] ім. Шевч[енка] – по-при се 6–8 зл[отих] з дому. З того плачу за хату 10 зл[отих], за обід в абонементі також 10 зл[отих], вкладку до «Січи» 1 зл[отий]. Остає отже 15–17 зл[отих] на сніданє, підвечірок і вечеру та всякі иньші дрібні видатки, себ то 50 кр[ейцерів] денно. Чи по оплаченю сего всего остають гроші на гульню і пите осудіть самі»³⁰.

Поряд із фінансовими клопотами, учні М. Грушевського нерідко турбували його проханнями вирішити численні проблеми, пов'язані з організацією наукових відряджень – від оформлення дозвільних документів на працю в архіви до питань логістики та рекомендаційних листів. І тут видатний учений, попри загально знану завантаженість у численних проєктах, охоче сприяє своїм учням, тим самим значно полегшуючи їм

пошукову працю. Про характер згаданої опіки М. Грушевським своїх учнів дозволяє судити, наприклад, характерний зміст листа М. Кордуби. Від'їжджаючи в археографічну експедицію до Росії, молодий учений звертається до вчителя: «В Москві не знаю ні живої душі, а що як мені оповідали, се місто дуже дороге, тому просив-бим зарекомендувати мене якому Вашому знакомому – може проф[есору] Кримському – щоби мені, чужинцеві поміг практичними радами: де найняти квартиру, де харчуватися і т. д. Може Ви дали би мені до него поручаючий лист від себе і адресу...»³¹.

Відверто «батьківські» мотиви проглядають і в постійних намаганнях М. Грушевського (який сам був не тільки кабінетним ученим, але й активним громадським діячем) переконати учнів уникати спокус тогочасного бурхливого суспільного життя, віддаючи весь час і сили науковій праці, адже від її успіхів значною мірою залежала майбутня академічна кар'єра. Наприклад, одному зі своїх найближчих учнів І. Джиджорі вчений у листах постійно наголошує на першочерговості наукових пошуків; вказує на необхідність такої організації громадської праці, котра б не заважала роботі над дисертацією. Відрядивши І. Джиджору керувати київською конторою «Літературно-наукового вісника», вчитель разом із тим наголошує: «Я писав давно [...], щоб не гаяли часу і використовували його для архивальних занять – їдьте в М[оскву], не сидіть непотрібно в Києві...»³²; і в наступному листі – «[...] їдете як борше до М[оскви] й працюєте»³³. Ділячись у листах до учня своїми громадсько-політичними та видавничими планами, М. Грушевський водночас наголошує: «Хочу, аби Ви попрацювали науково, не відриваючись, і довели до чогось відповідного і до Ваших здібностей, і до моїх надій на Вас»³⁴.

Поряд зі згаданими темами, звичним у листуванні львівського наставника та його молодших колег було обговорення суто особистісних питань: клопотів зі здоров'ям, родинних і побутових проблем, поточних подій та ін. Як свідчить листування, учні львівського професора охоче ділилися з ним різноманітними радісними та сумними подіями свого життя. При цьому найбільше адресати тішилися з можливості звіль-

нення з військової служби, котра на тривалий час виривала молодих учених з нормального наукового життя. Військова служба вважалася серйозним випробуванням стійкості інтересу до творчої праці. Промовистим свідченням цього є лист М. Грушевського до І. Крип'якевича. Отримавши від останнього звістку про смерть С. Томашівського, київський академік відзначив: «Томашівського шкода, що вмер, не вибившись на добру дорогу, на якій починав; вважаю, що збила його з пуття військова служба, то був перелім у нім»³⁵.

Цікаво, що охоче посвячуючи свого професора у тонкощі приватного життя, представники школи разом із тим приховували від нього свої плани, які так чи інакше могли пошкодити інтенсивності наукової праці. Тут особливо впадає у вічі утаємничення матримоніальних намірів. Дізнаючись про одруження своїх учнів від третіх осіб, М. Грушевський у своїх листах до молодших колег дуже дивувався такій поведінці. Поясненням таких вчинків учнів львівського професора може бути їхній страх перед можливою незадоволеністю вчителя, адже сімейні обов'язки обмежували мобільність молодих дослідників і зменшували інтенсивність наукових занять. Значною мірою під таким кутом зору на одруження своїх учнів дивився й сам М. Грушевський. Так, взнавши про одруження І. Джиджори, він занотував у щоденнику: «Прикро міні дуже, утратив такого близького чоловіка...». Цікаво, що водночас зі згаданою шойно заміткою, у листі до учня львівський професор пише: «Дорогий Іван Миколаєвич! Приклад впливає як зараза, як бачу – і Ви окружили своє ожененне найбільшим секретом. Прийміть отже моє поздоровлення *ex post*, і приїздіть скорійше до Львова, щоб спільними силами подумати, як його урядити, щоб Ваше ожененне не вибило Вас із наукової колії»³⁶.

Принагідно відзначимо, що подібна негативна оцінка одруження в контексті зменшення можливостей творчої самореалізації загалом була властива тогочасному науковому співтовариству. Тут пригадується розмова самого М. Грушевського зі своїм учителем В. Антоновичем, котрий, за словами тоді ще київського студента, застерігав: «Що, може збираєтеся оженитися – Боже Вас борони, се така перешкода була багато кому»³⁷.

Також учні М. Грушевського не поспішали повідомляти йому про своє працевлаштування на вчительських посадах, оскільки призначення вони отримували як правило на провінцію, що практично унеможливило систематичну наукову працю. Роблячи це нерідко з запізненням, вони переважно виправдовувалися необхідністю здобути сталий заробіток, адже наукові заняття цього зовсім не гарантували. Відзначимо, що розуміючи неетичність порушення попередніх домовленостей, представники школи разом із тим не сумнівалися у розумінні з боку М. Грушевського. Він же, у свою чергу, всіляко відмовляв від такого життєвого вибору. Так, коли про безальтернативність учительства для себе дедалі частіше почав говорити І. Джиджора, М. Грушевський написав до нього: «[...] Прикро, що Ви міні пишете, що думаете йти на посаду. Коли се виключно фінансове питання, то треба його *viribus unitis* розв'язати. Кидати ж наукові роботи, докторат etc. і йти на провінцію – було б не тільки прикро, а й не гарно»³⁸. Відзначимо, що М. Грушевський докладав багато зусиль, щоб дати найближчим до нього учням можливість заробітку у Львові і тим самим уможливити для них систематичну наукову працю. Відомо, наприклад, що багато зусиль він доклав для переведення з провінції до столиці Східної Галичини С. Томашівського. Дякуючи його заходам, по закінченні університету у Львові залишився й І. Джиджора.

Нерідко відчуваючи свою провину перед учителем, його учні по-різному моделювали зворотну реакцію – в залежності від власного світосприйняття. Наприклад, докладно пояснивши М. Грушевському мотиви свого неузгодженого з учителем рішення взяти учительську посаду, В. Герасимчук наприкінці листа оптимістично додає: «Потішаюсь, що П. Професор простят!»³⁹. На протигагу останньому, панічно до закидів М. Грушевського ставився І. Джиджора. Це навіть змушувало львівського професора постійно вгамовувати песимістичні очікування учня. Так, на чергове самобичування І. Джиджори з приводу нездатності точно виконувати інструкції вчителя, М. Грушевський пише: «Об'яснявся Вам в любови неоднократно – що все-таки люблю Вас з отою розтріпаністю і необчислимістю, котрою

Ви так неможливо шкодите й собі, й роботі. Та що ж – по часі знову Ви підозріваєте, що я на Вас щось маю, що відносини між нами розірвані etc. etc. Дайте вже раз тому спокій. Ані не гнівався, ані не гніваюсь»⁴⁰.

Учні М. Грушевського надзвичайно дорожили згаданою щирістю у відносинах з ним. Тому, коли з'являлися непорозуміння особистісного плану, вони намагалися якомога швидше з'ясувати їх причини і усунути. Тут промовистим прикладом слугують складні взаємини М. Грушевського із С. Томашівським⁴¹. Коли останній відчув прохолоду з боку старшого колеги, написав розпачливого листа з проханням пояснити таку перемену у ставленні до себе. Найкраще сказане передають слова самого кореспондента: «Мені вже ясно, яке почування тепер у Вас до мене, одначе ніяк не можу зрозуміти, чому воно заняло місце давнійшої сердечности? Отсе клянуся на мою найдорожшу єдину дитину, що ані не знаю зовсім причин Вашої зміни, ані не почуваю ніякої вини (хоч би й підозріння на собі). А я маю повне право се знати. Тому благаю Вас, Пане Професор, в ім'я тої 13 літньої сердечної прихильности, яка була межі нами і якої докази я не тільки щедро діставав, але й давав по своїм скромним силам, – виявіть причину Вашої ненависти»⁴² (підкреслення – С. Томашівського).

Втім, не лише молоді дослідники потребували порад і підтримки більш досвідченого колеги. Як свідчать листування та щоденники М. Грушевського, і він нерідко звертався до своїх учнів по поради у численних справах. Вірячи у їхню щирість та зацікавленість своїми планами, львівський професор обговорював і громадські, і наукові, і навіть особисті проблеми. Таке близьке коло учнів становило кістяк «фамілії» М. Грушевського – найтіснішого осередку його співробітників. Оперативному обміну думками та узгодженню позицій сприяли часті зустрічі на засіданнях комісій і секцій НТШ, приватне спілкування в кав'ярнях, спільні туристичні подорожі тощо. Втім, справжнім осередком «фамілії» була гостинна оселя Грушевських, де Марія Сильвестрівна зуміла створити затишну атмосферу, що спонукала до відвертості в обговоренні найбільш важливих суспільно-політичних і культурно-просвітніх проблем, а

подекуди й делікатних особистих питань. Щоденник М. Грушевського містить численні згадки про часті відвідини будинку на Понінського 6 багатьох представників львівської школи. Про важливість для самого вченого такого щирого і довірливого контакту з учнями свідчить його сумна реакція на кризу старої «фамілії», висловлена у щоденнику: «Розійшлась наша фамілія». І дещо пізніше ностальгійна згадка: «По полудні був Дзидж[ора] обговорити ситуацію. Торік обговорювали її з Цег[ельським], Том[ашівським] і Бачин[ським]. Sic transit!».

Певним проявом ставлення представників львівської школи до свого керівника було рецензування ними праць М. Грушевського. Відзначимо, що саме перу учнів львівського професора належала найбільша кількість рецензій на його твори до вибуху Першої світової війни. І в цьому контексті вкажемо насамперед на послідовний демократизм як провідну рису функціонування львівської школи. Видатний учений, проголосивши на зорі своєї кар'єри максиму *nemini credere*, й у власних учнях плекав принципову критичність і скептицизм як підстави професійного поступу. Ці риси уможливили відвертий науковий діалог молодих дослідників зі своїм реномованим учителем, котрий нерідко переростав у полеміку. Сприймавши від учителя головні складові наукового верстату, передусім, методіку джерелознавчої праці, в оцінках його історіографічних концепцій представники школи продемонстрували значну самостійність. Це проявлялося як у плані методологічно-концептуальному – намаганні модернізувати пропагований М. Грушевським позитивістський ідеал науковості чи спробах переосмислити цінності народницької ідеології з позиції державницької історіософії, так і в конкретно-історіографічних моментах – відмінним поглядом на історичні події та факти українського минулого, що був зумовлений власною дослідницькою практикою. В основі такого критичного ставлення до спадщини вчителя лежала зміна поколінь і парадигм в українській гуманітаристиці, що під впливом європейських методологічних дискусій переакцентувала дослідницький інтерес і вносила нові елементи до стилю наукового пошуку. Втім, ця критичність практично завжди була доброзичливою та шанобливою, наповнена розумінням мас-

штабу творчої особистості вчителя. «Ще за життя Грушевського, – пише І. Крип'якевич, – всі з нас відчували, що між нами живе хтось великий. Всі з нас дивилися на нашого історика як на незвичайну людину, як на вченого, що сміло може стати поруч найбільших людей науки на світі, всі ми дивувались його працьовитості, всі ми бачили в ньому одного з найкращих борців за єдність нашої нації»⁴³.

Учні М. Грушевського свідомо виконували важливу місію популяризації його ідей⁴⁴. Характеристичною можна назвати оцінку творчого доробку автора «Історії України-Руси» з боку його вихованців, висловлену з нагоди десятиліття перебування у Галичині. В передмові до присвяченого вченому наукового збірника вони закликали українську громаду «мати на тямці монументальну «Історію України-Руси», сю величаву основу української історичної науки і невичерпане жерело національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно в-перше в сім'ю європейських народів, – і вже доволі, щоб діяльність її автора на землях Ярослава й Данила признати епохальною...»⁴⁵.

Цікаво, що поряд із рецензуванням праць самого вчителя, молоді дослідники також нерідко вступали в дискусії з його опонентами, при цьому подекуди модернізуючи історіографічні пропозиції автора «Історії України-Руси». В науковому плані найбільш голосною була дискусія з Володимиром Мільковичем, коли сам М. Грушевський своєю відповіддю фактично вже підсумував полеміку між чернівецьким професором і С. Томашівським⁴⁶. Також частина учнів М. Грушевського завзято виступили в оборону його суспільно-політичної візії, атакованої прихильниками угодного курсу в 1910-х роках.

Як і будь-який інший науковий колектив, львівська школа також не уникла численних конфліктів різного походження та тривалості. Після кількох років перебування у Львові у М. Грушевського поступово склалася репутація людини непоступливої, котра власну рацію відстоює надзвичайно твердо. Все це наклало певну тінь на його відносини з учнями, адже опоненти львівського вченого пускали поголовку, що молоді дослідники мусять підкорятися у всьому його «пресії», бо фінансово

залежні від учителя. Згаданий стереотип навіть виробив певний стиль поведінки одного з найближчих учнів М. Грушевського С. Томашівського, що бажаючи показати власну незалежність від учителя, демонстративно опонував йому на людях – робив, за словами львівського професора, «по троху опозицію для опозиції». Він похвалявся перед учителем, про що той з прикрістю відзначив у щоденнику, «що має репутацію, що ніколи не боїться висловити міні противну гадку». С. Томашівський навіть дозволяв собі давати поради вчителю, «аби [...] взагалі не цинив тих, що у всім притакують, бо залежать вповні від мене». Звісно, все це не сприяло нормалізації їхніх відносин, та й зрештою робило напруженими взаємини між іншими представниками школи, котрі спостерігали за таким неетичним ставленням до заслуженого працівника.

Найчастіше конфлікти між М. Грушевським і його учнями виникали тоді, коли останні не могли вести справи у доручених їм ділянках відповідно до бачення львівського професора. При цьому найбільше прикрих, але заслужених слів доводилося вислуховувати тим учням, котрі у той чи інший час належали до «фамілії». Про відвертість висловлювання М. Грушевським незадоволеності вчинками своїх учнів показово свідчить уривок з його листа до І. Джиджори: «Прикро міні дуже, що Ви так легко берете свої зобов'язання і так мало можна спуститися на Ваше слово. В таких молодих літах чоловік повинен старатися заробити собі репутацію солідності й словесности, а Ви робите навпаки! Чого надіятися від «чужих», коли «свої» беруть так легко свої обов'язки! Дуже міні се гірко!»⁴⁷. Цілком у «батьківському» стилі М. Грушевський міг і насварити своїх недбалих учнів. Про один такий випадок він згадує у щоденнику: «[...] Джиджора якийсь як заяць на барабані, я дуже його сварив, що марнує час».

Переконуючись у невиконанні учнями покладених на них обов'язків, М. Грушевський міг і позбавити довіреної раніше справи. Так, після прийняття Археографічною комісією НТШ планів козацької археографії, цей напрямок зголосився курувати С. Томашівський. Але, як свідчить щоденник М. Грушевського, молодий дослідник не впорався з таким масштабним завданням.

«Потім було засід[ання] археограф[ічної] ком[ісії], – писав голова АК НТШ. – [...] Вияснив я справу видання актів Хмельн[ицького], що Том[ашівський] властиво нічого не зробив – делікатно я усунув його монополію, яку хотів він собі застерегти»⁴⁸.

Опрацьовуючи розлоге листування М. Грушевського зі своїми учнями, натрапляємо на цікаве свідчення про своєрідну «зраду» вчителя його колишнім учнем. Йдеться про особу Миколи Стадника, котрий розпочавши наукові студії на Львівському університеті під керівництвом М. Грушевського, згодом перевівся до Кракова, відійшовши від попередньої співпраці. Коли ж за певний час він звернувся до колишнього вчителя з проханням про допомогу, той відповів, що не почуває себе зобов'язаним «попирати» колишнього учня. Цікавими при цьому є пояснення М. Стадника: «Під сю хвилю нахожуся в такій настрою, що хочу бути щирим і висказати все по щирости Мойому Дорогому Професорови. Без усякої гіпокризії говорю, що мимо всяких зимнійших відносин, які настали, коли кинув я Львів, я ціню і поважаю пана Професора – і для того мушу дещо оправдатися. [...] Пишу отсі стрічки, бо я хочу знова вийти – в тісніші зносини праці – під проводом Пана Професора»⁴⁹.

Втім, справжнім випробуванням для львівської школи стали добре вивчені на сьогодні конфлікти в НТШ, котрі призвели до фактичного розриву М. Грушевського з Товариством і деякими його учнями, насамперед з С. Томашівським, у 1913 р. Оскільки ця проблема всебічно висвітлена в літературі⁵⁰, зупинимось лише на тих її аспектах, які цікавлять нас у розрізі обраної теми. Насамперед звернемо увагу на той факт, що причина конфлікту лежала в позанауковій сфері і була пов'язана з гострою критикою львівським професором діячів найвпливовішої тоді в Галичині національно-демократичної партії і її провідників за їх безпринципність і схильність до угодовства з польською владою. Відповіддю на цю критику стала низка анонімних статей авторства С. Томашівського, згодом виданих окремою брошурою, де місцями брутально опонувалося з М. Грушевським. Попри бажання С. Томашівського заховати свою причетність до згаданих статей, сучасники мали достатньо фактів для вста-

новлення авторства. Ця обставина, як і подекуди хамський тон змісту публікацій, дали цілком зворотній очікуваному їх автору результат. Адже навіть опоненти суспільно-політичної практики М. Грушевського, втім і з числа його учнів, відвернулися від ініціатора виступу. Як приклад тогочасних настроїв, наведемо уривок з листа В. Дорошенка до М. Грушевського: «Повірте, що багатьом тут чесним і поступовим людям критика д[обродія] Стрільця із-за плота глибоко відразлива. Й ті, що не годяться з Вами, п'ятнують тон критики Вашої критики. Та я певен, що всі ці люде ще більше б обурились, коли б довідались, хто то писав. А писав се чоловік. Котрий Вам завдячує майже всією кар'єрою. Ваш ученик – др. Степан Томашівський!»⁵¹.

Градус брутальності значно зріс в опублікованій двома роками пізніше анонімній брошурі «Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка», що також готувалася за безпосередньої участі колись найближчого учня. Це видання, остаточно розсваривши М. Грушевського з львівськими колегами, відвернуло від С. Томашівського ще більше опозиційно налаштованих до голови НТШ українських інтелектуалів. Відчуття несмаку від нового твору С. Томашівського добре передає лист Ф. Вовка до В. Гнатюка: «Брошуру про Грушевського читав, і хоч ані кришечки не хочу боронити «нашого славнозвісного», але усе-таки брошура мені не сподобалась, бо занадто вже персональна і без усякої потреби анонімна. Обвинувачувати у анонімних скриптах не можна, се робить зле враження...»⁵².

Наслідком згаданих вище конфліктів стало не тільки зречення М. Грушевського з головування у НТШ, але і його фактичний розрив з кількома учнями старшого покоління, що фактично ініціювали брудну кампанію проти вчителя (у першу чергу, це С. Томашівський і І. Кревецький). Також львівський професор на тривалий час дистанціювався від тих учнів, що не стали виразно на його сторону, як це було, наприклад, у випадку з І. Крип'якевичем.

Говорячи про конфлікти у львівській школі в координатах «вчитель/учні», слід також згадати про те, що саме з початку ХХ ст. походить міф про експлуатацію М. Грушевським своїх

учнів. Наскільки про таку делікатну тему дозволяють говорити наявні джерела, життя їй дав С. Томашівський, переконуючи М. Залізняка в корисливості професійних порад учителя. В щоденнику М. Грушевський з болем відзначив: «Прикро було довідатися, що Томаш[івський] перед Залізняком відраджував братися до Хмельниччини, до документів, бо я з власн[их] інтересів туди його пхаю. Але Томаш[івський] вийшов скорше і я не міг з ним поговорити».

Відзначимо, що хронічний конфлікт М. Грушевського з частиною галицького суспільства мав некорисну проекцію на молодь – учений все більше знеохочується витратити час на виховання наукових кадрів. Про це свідчать очевидці тих подій, відзначаючи наростання в душі автора «Історії України-Руси» образи на Львів і львів'ян, втім і на учнів. У листі до М. Грушевського Володимир Дорошенко передбачав: «Мавши таких відданих учеників, можна й до роботи знеохотитися: для чого посвячувати свій час і сили людям, котрі тобі відплатять за науку й ласку нікчемними капостями! А др. Томашівський, здається не перший, коли пригадати др. Сушка, а може й інших!»⁵³. Певну наростаючу прохолоду у ставленні М. Грушевського до галицького суспільства, втім і до молоді, відчували також його тодішні студенти. Про це пише у своїх спогадах Микола Чубатий: «Річ природна, що від того часу (1913-14) відношення проф. Грушевського до своїх студентів стало холоднішим та він виказував менше запалу виховувати молодих істориків між галицькими українцями через НТШ»⁵⁴.

Цікаво, що попри той факт, що джерелом конфлікту були зазвичай учні М. Грушевського, саме він нерідко виступав ініціатором полагождення напруженої ситуації. Прикладом цьому може слугувати вже неодноразово згадуваний і добре висвітлений в історіографії конфлікт з С. Томашівським. Незважаючи на численні прояви прикрого для М. Грушевського демонстративного «ірредентизму» свого учня, він зробив перший крок до примирення, написавши в «пацифікац[ійнім] настрою записку до Том[ашівського], щоб прийшов як що має час і гумор». Як свідчить щоденник М. Грушевського, з'ясування відносин тривало чотири (!) години. При цьому надзвичайно цікавими

виглядають накопичені С. Томашівським претензії до вчителя. За його словами, «Томаш[івський] розводив свої жалі, дивувався тому, що я без всякої причини реальної, тільки через поведення відчувився від нього (як се я йому пояснив); з свого боку дарував огірченню тим, що я відсунув його від Записок (а навпаки я був прикро вражений, як він відсунувся), закидав, що не підтримував його кандидатури на позиції, які йому «належали» – вісеголовство в секції і в Товаристві, я казав, що вважав його за молодим до сього». Остання фраза є особливо цікавою, оскільки дає нам підстави поглянути на суперечку М. Грушевського з С. Томашівським крізь призму класичного конфлікту «батьків і дітей», коли старше покоління вчасно не зауважує амбіцій молодшого. Також згаданий приклад, на наше переконання, поважно підважує поширювану в літературі тезу про авторитарність керівного стилю М. Грушевського як лідера наукової школи.

Відзначимо, що згадані конфліктні ситуації загалом були буденними явищами у комунікативних практиках наукового співтовариства не лише того часу, але й сьогодення. Тертя між учителем та учнями були доволі типовими для наукових шкіл, внутрішні протиріччя в яких ставали повсякденними подіями, що, як ми це акцентували у випадку з С. Томашівським, вписувалися у типовий конфлікт «батьків та дітей».

Не менш важливим для характеристики психологічного клімату школи є з'ясування особливостей комунікації її представників у системі «учень/учень». Цікавою особливістю школи М. Грушевського було те, що її представники після закінчення студій, як правило, роз'їжджалися на провінцію. З огляду на таку територіальну розпорошеність молодих учених, перші відомості про своїх колег учні львівського професора нерідко отримували від нього ж. Наприклад, читаючи видання НТШ, М. Кордуба цікавиться у свого вчителя: «Хто се є д[обродій] Томашівський, що тепер, як бачу, засипує «Записки» рецензіями – студент, чи учитель гімназ[ії]?»⁵⁵. Таким чином, знайомство з результатами наукової діяльності один одного проходило зазвичай крізь систему неформального спілкування (наприклад, рецензування праць) або на засіданнях секції і комісії НТШ.

Особливо багато для об'єднання молодих представників львівської школи дала реалізація численних проектів очолюваної М. Грушевським Археографічної комісії НТШ, насамперед, видання документів до історії української козащини.

Залученість до одного наукового колективу іноді породжувало феномен змагальності, що інтенсифікувало професійне становлення молодих учених. Спостерігаючи за науковими успіхами колег, вони намагалися не відстати від однолітків. Коли ж життєві обставини не дозволяли вчасно реалізовувати заплановане, відчутною була незадоволеність собою. Останнє, наприклад, проявилось в листі Б. Барвінського до вчителя: «[...] Й справді мені дуже прикро, що молодші мої товариші мають вже то іспити то докторати, а я все ще з нічим»⁵⁶.

Занурюючись у взаємини представників львівської школи, у вічі у першу чергу впадає підкреслена взаємоповага молодих людей, розуміння залученості до спільної праці та особливої наближеності до особи М. Грушевського. У взаємному листуванні учні львівського професора, до певної міри наслідуючи його стиль, звертаються один до одного не інакше як «Високоповажний Товаришу!» та «Дорогий Товаришу!». Вони охоче допомагають один до одному літературою, щиро тішаться взаємними успіхами, посвячують у родинні та побутові клопоти, діляться науковими задумами тощо. Спільним великим горем для М. Грушевського та його учнів стала передчасна смерть Богдана Бучинського, відголос якої присутній у їхньому листуванні. Згадана трагедія започаткувала традицію вшанування пам'яті колеги – видання його праць, «як пам'ятки по передчасно страченім молодім адепті історичної науки»⁵⁷.

Про відсутність цілком зрозумілої й очікуваної у середовищі молодих учених конкуренції говорять також численні факти, пов'язані з розмежуванням наукових інтересів. Наприклад, С. Томашівський зрікається розпочатої праці про Ракоція, віддаючи цю тему М. Кордубі⁵⁸. Та найбільш яскраво щира взаємодопомога та добра координація в середовищі учнів М. Грушевського знайшли втілення в реалізації проекту козацької археографії, котру НТШ за ініціативи свого голови започаткувало в 1905 р. Одному археографу було надзвичайно складно

тривалий час працювати з тим самим архівним масивом. З огляду на це, М. Грушевський, як уперше звернув увагу І. Гирич, застосовував своєрідний «вахтовий метод» у діяльності археографічних експедицій. Цей метод полягав у тому, що на зміну одному археографові, який внаслідок якихось обставин був змушений припинити роботу, їхав інший дослідник. Ця практика, вказує київський грушевськознавець, найкраще простежується на прикладі краківських архівів. У кожному з них по черзі працювали спочатку В. Герасимчук, згодом І. Кревецький, пізніше І. Крип'якевич. І. Кревецький допомагав у копіюванні джерел В. Герасимчукові, який виконував ознайомлювальну роботу. І. Крип'якевич приїхав до Кракова, вже маючи попередню інформацію від своїх колег. Він вважав своїм першим завданням зустрітися з В. Герасимчуком та І. Кревецьким, щоб скоординувати спільні дії. Згодом через В. Герасимчука з АК НТШ у Кракові почали співпрацювати Д. Коренець, М. Стадник та В. Липинський. Через краківські архіви у свій час пройшов і С. Томашівський. У Відні й Римі по черзі працювали, допомагаючи один одному, С. Томашівський і М. Кордуба. Молоді історики, як про це свідчить, наприклад, лист В. Герасимчука, щиро дякували вчителю за присилання колег для надання допомоги в опрацюванні архівних фондів⁵⁹.

Незважаючи на молодий вік і значні наукові амбіції, ми зовсім не спостерігаємо особистої недовіри або жадібності щодо знайденого документального матеріалу, боротьби за дослідницькі пріоритети. Навпаки, наявні факти дозволяють говорити, що роботі львівських археографів було притаманне відчуття спільної справи. Так, у Римі на матеріали з історії унійних змагань української церкви другої половини XVII ст. натрапив спочатку М. Кордуба, який розповів про них С. Томашівському. Той не мав часу копіювати ці документи і просив у НТШ грошей на копіюста. Обробку ж матеріалу С. Томашівський готовий був зробити сам або передати для опрацювання іншому колезі⁶⁰. «Отже, – аргументовано твердить І. Гирич, – М. Грушевському вдавалося поєднувати, здавалося, непоєднуване – особисті наукові інтереси своїх учнів істориків-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому»⁶¹.

Втім, проблема згаданого розмежування наукових інтересів не завжди протікала так благодушно, як було показано вище. Це дозволяє нам зануритись у специфіку культури конфлікту між учнями М. Грушевського. Як ілюстрацію «м'якої» версії конфлікту, візьмемо згаданих М. Кордубу та С. Томашівського. Між ними виникла суперечка з приводу видання актів, котрі висвітлювали польсько-козацькі відносини в добу Хмельниччини. Чернівецький учений між документами, котрі характеризують зовнішню політику гетьмана видав також кілька актів, які, як вважав його львівський колега, характеризували внутрішні відносини у тогочасній польській державі, а отже належать до кола його археографічних зацікавлень. Відчуваючи ніяковість ситуації, М. Кордуба, що прикметно, обирає саме вчителя третейським суддею і пояснює: «Вправді перед трома роками говорив мені Том[ашівський] що хоче видати збірку актів до істор[ії] польсько-козацьких зносин за Хм[ельницько]го, щось в роді acta interna, але не маючи ніякої звістки від сього часу, щоби він справді щось такого приготував, я пустив до друку і тих кілька актів, що мав їх у себе, не думаючи нікому влизати в капусту, а просто тому, що вважав їх интересними. Впрочем, на мою думку, за Хмельниччини годі робити різку границу між acta externa і interna...»⁶².

Цікавим виміром взаємин у середовищі учнів М. Грушевського є їхнє рецензування праць один одного. При цьому можемо спостерегти прихильніші інтонації в оцінках доробку своїх однолітків і більш критичне ставлення до молодших колег. Важливим також тут є звернення уваги на значущі для рецензентів моменти. Неодноразово твори своїх колег рецензував, наприклад, С. Томашівський. Так, в рецензії на «Матеріали до історії української козащини», зібрані та видані І. Крип'якевичем, С. Томашівський підніс важливість праці колеги: «З виданням отсього тому «Жерел» діяльність археографічної комісії Наукового Товариства ім. Шевченка в історичнім напрямі входить у нову фазу. Доси займалася вона головно видаванням матеріалів до історії економічного та соціального життя західної України; тепер переходить вона переважно на політичне поле зосередковуючи свій позір на історії козацтва»⁶³. З такою

оцінкою С. Томашівського в огляді восьмого тому «Жерел» на сторінках «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte», погодився й інший представник школи М. Грушевського М. Кордуба⁶⁴.

Не так прихильно старші учні М. Грушевського ставилися до своїх дещо молодших колег. Прикладом тут може стати гостра критика М. Кордубою праці І. Джиджори «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.», котру той захистив у Львівському університеті як докторську дисертацію. На протывагу всім іншим рецензентам, котрі загалом схвально відгукнулися на твір І. Джиджори, чернівецький історик, в уїдливому тоні доволі критично відгукнувся про працю молодшого колеги на сторінках «Діла», зверхньо порадивши йому «не псувати паперу безвартними здогадами і комбінаціями». Віднотовуючи «важні методичні промахи», М. Кордуба закинув автору «Економічної політики» різночитання між вступом і висновками студії, де на початку декларація значного розвитку торгівлі козацького гетьманату входила в суперечність із негативними наслідками торгівельної регламентації під час реформ Петра I⁶⁵.

У своїй відповіді, яку з незрозумілих причин «Діло» відмовилося друкувати, І. Джиджора продемонстрував численні пересмикування його тез, а закиди опонента назвав «несправедливими» і «безцеремонними». Закінчуючи свою відповідь, з відчутними нотками образи львівський історик зазначив: «Але одного все таки можна від д[обродія] Кордуби жадати: Коли вже не доброї волі супроти критикованого ним автора, то в усякім разі сумлінности в реферованню думок чужих праць без огляду на те, чи вони йому подобаються чи ні»⁶⁶.

Сучасний дослідник згаданого конфлікту Володимир Пришляк, осмислюючи мотиви критичного виступу М. Кордуби, поряд із суто фаховими моментами, наголосив: «У цій ситуації, можливо, ще й додалися та «загнали» амбіції М. Кордуби, елементарна заздрість, що не залишився у Львові, як Джиджора, а змушений був учителювати в гімназії в Чернівцях»⁶⁷. На нашу думку, цей конфлікт можна розглядати як своєрідну скептичну реакцію старших представників школи на творчі пошуки молодшої генерації. Підстави для такого висновку дає оцінка

критичного виступу М. Кордуби ще одного представника молодшого покоління школи Миколи Залізняка, який у своєму листі до І. Джиджори піддав сумніву «занадто білими нитками шиту» «підозрілу та малопереконливу» рецензію старшого колеги⁶⁸.

Втім, у середовищі учнів М. Грушевського були й значно гостріші конфлікти – вже не професійного, а особистісно-етичного плану. Найбільш яскравим прикладом конфлікту особистісного плану у середовищі львівської школи служить уже згадуваний конфлікт в НТШ 1913 р., в якому представники старшого та молодшого покоління, колись об'єднані в стару та нову «фамілії», стали фактично по різні сторони довголітнього голови НТШ в оцінці його суспільно-політичної та науково-організаційної політики. Але, що важливо, більшість учнів М. Грушевського, навіть ті, що не належали до ближчого кола, не підтримали відвертих інсинуацій на адресу вчителя, засудивши методи боротьби С. Томашівського як аморальні.

Підсумовуючи наші спостереження над комунікативною природою та психологічним кліматом львівської історичної школи Михайла Грушевського, відзначимо, що вона значною мірою в цьому плані нагадувала Київську джерелознавчу школу Володимира Антоновича. Відтворюючи власний вдалий досвід спілкування з учителем, львівський професор наслідував його поведінку у налагодженні контактів і поводженні з молодшими колегами. Але на відміну від київської школи, незначний розрив у віці між М. Грушевським і більшістю його учнів (10–15 років), а також відсутність соціальних бар'єрів, природно скорочували психологічну дистанцію, поглиблюючи емоційну близькість і налаштовуючи на відвертість у спілкуванні як між учителем і учнями, так і в середовищі самих молодих дослідників. Все це сприяло становленню демократичного клімату школи, що проявлявся у всіх сферах її функціонування: міжособистісній комунікації, обговоренні наукових проєктів, способів і форм їх реалізації та презентації тощо. Згаданий демократизм був притаманний також культурі конфліктних ситуацій: свої рації сторони з'ясували відверто, вони завжди були налаштовані на швидке подолання суперечностей, адже всіма визнавалася

цінність спільної наукової праці та досягнення ідеальної мети модернізації української науки. Разом із тим, можемо зауважити й сюжети класичного конфлікту «батьків та дітей», коли керівник школи не завжди встигав реагувати на зростаючі амбіції учнів. Найгостріший конфлікт, котрий у 1913 р. розколов учнівське середовище на прихильників і противників учителя, спровокували позанаукові чинники, пов'язані з ускладненням суспільно-політичного ландшафту в Галичині. Відзначимо також, що крізь призму відтворених комунікативних практик проглядає особистість самого М. Грушевського, як людини доброзичливої, комунікабельної, прямолінійної, надзвичайно вимогливої як до себе, так і до найближчого кола співробітників. Загалом же, зауважені комунікативні особливості не тільки дозволили ефективно функціонувати школі протягом майже двадцяти років, але й уможливили, після вимушеного розриву, подальшу співпрацю її представників у міжвоєнний час.

¹ Див напр.: Герасименко С. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894–1917 рр.): монографія. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2013. – С. 58.

² Див напр.: Колесник І. Мережива модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2009. – Випуск 4. – С. 83; Колесник И.И. Научная школа: сетевая модель в украинском контексте // Мир историка: историографический сборник / под ред. В.П. Корзун, С.П. Бычкова. – Вып. 7. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2011. – С. 262.

³ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». – К., 2005. – С. 393.

⁴ Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв. редакції «Діла») // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 117, 119.

⁵ Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 200.

⁶ Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв. редакції «Діла»). – С. 120.

⁷ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1994. – С. 14.

⁸ Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 128. – С. 795.

⁹ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 460.

¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 792 (Листи Томашівського С.). – Арк. 91 зв.

¹¹ Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка / Упорядники В. Наулко, В. Старков // Старожитності Південної України. Випуск 14. – Запоріжжя: РА «Тандем У», 2005. – С. 13.

¹² Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. – Київ–Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. – С. 93.

¹³ Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка. – С. 12; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 421 (Листи Голійчука Ф.). – Арк. 6; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 567 (Листи Кревецького І.). – Арк. 7; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 763 (Листи Срібного Ф.). – Арк. 1; Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С. 57; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 784 (Листи Терлецького О.). – Арк. 4; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 814 (Листи Целевича О.). – Арк. 4.

¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 792 (Листи Томашівського С.). – Арк. 89.

¹⁵ Гирич І., Самсоник Н. Листи Василя Герасимчука до Михайла Грушевського // Василь Герасимчук. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Герасимчук: життя і творчість. – Львів, 1994. – С. 51.

¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 302 (Листи від родича з підписом «Микола»). – Арк. 4.

¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 780 (Листи Сушка О.). – Арк. 1.

¹⁸ Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка. – С. 12.

¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 334 (Листи Барвінського Б.) – Арк. 9 зв; Гирич І., Самсоник Н. Листи Василя Герасимчука до Михайла Грушевського. – С. 52; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 302 (Листи від родича з підписом «Микола»). – Арк. 7; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 567 (Листи Кревецького І.) – Арк. 9; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 763 (Листи Срібного Ф.). – Арк. 4; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 784 (Листи Терлецького О.). – Арк. 6; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 814 (Листи Целевича О.). – Арк. 21; ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 792 (Листи Томашівського С.). – Арк. 78 зв.

²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 421 (Листи Голійчука Ф.). – Арк. 21.

²¹ Листування Михайла Грушевського. Т. 4 : Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С. 62.

²² ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 780 (Листи Сушка О.). – Арк. 18.

²³ Федорук Я. Василь Гарасимчук та його невидані «Матеріали до історії козаччини XVII в.» // Василь Гарасимчук. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Гарасимчук: життя і творчість. – Львів, 1994. – С. 37, 40.

²⁴ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 764 (Листи Стадника М.). – Арк. 25.

²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 792 (Листи Томашівського С.). – Арк. 234.

²⁶ Гирич І., Самсоник Н. Листи Василя Герасимчука до Михайла Грушевського. – С. 54.

²⁷ Див. напр.: ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 780 (Листи Сушка О.). – Арк. 9–10.

²⁸ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 792 (Листи Томашівського С.). – Арк. 79.

²⁹ Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С. 166.

³⁰ Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка. – С. 33.

³¹ Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка. – С. 57.

³² Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С. 160.

³³ Там само. – С. 160.

³⁴ Там само. – С. 175.

³⁵ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) / Відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упорядник Феодосій Стеблій. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць, 8 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2001. – С. 363.

³⁶ Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С. 201.

³⁷ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 65.

³⁸ Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С. 200.

³⁹ Гирич І., Самсоник Н. Листи Василя Герасимчука до Михайла Грушевського. – С. 71.

⁴⁰ Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С. 172.

⁴¹ Див. докл.: Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк–Львів, 1995. – С. 187–195.

⁴² ЦДАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 792 (Листи Томашівського С.). – Арк. 265–265 зв.

⁴³ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – С. 450.

⁴⁴ Див. докл.: Тельбак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 23. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 160–197.

⁴⁵ Передмова // Науковий Збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його

десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів: Виданне Комітету, 1906. – С. VII.

⁴⁶ Див. докл.: Тельвак В. Михайло Грушевський *contra* Володимир Мількович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку ХХ століття) // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць.* – Вип. 9. – К., 2007. – С. 255–269.

⁴⁷ Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С. 61.

⁴⁸ Щоденники М.С. Грушевського (1904–1910 рр.) / Публ., передм., комент. Ігоря Гирича // *Київська старовина.* – 1995. – № 1. – С. 24.

⁴⁹ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 764 (Листи Стадника М.). – Арк. 2–3.

⁵⁰ Див. напр.: Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // *УІ.* – 1991–1992. – № 3-4. – С. 319–332; Пшеничний Є. «...Щадіть цензорського олівця»: до історії появи статті С. Томашівського «Наша політика» // *УІ.* – 1991–1992. – № 3-4. – С. 352–361; Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.* – Львів, 1995. – Випуск 2. – С. 143–156.

⁵¹ Листування Михайла Грушевського. Т. 2. – Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто: УІТ, 2001. – С. 252.

⁵² Цит. за: Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки. – С. 329.

⁵³ Листування Михайла Грушевського. Т. 2. – Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто: УІТ, 2001. – С. 252.

⁵⁴ Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 років // *УІ.* – 1974. – № 3-4. – С. 79.

⁵⁵ Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка. – С. 18.

⁵⁶ ЦДІАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Оп. 1. – Спр. 334 (Листи Барвінського Б.). – Арк. 11 зв.

⁵⁷ Грушевський М. Богдан Бучинський. Посмертна згадка // *Записки НТШ.* – 1907. – Т. LXXXVIII. – С. 178.

⁵⁸ Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка. – С. 56.

⁵⁹ Гирич І., Самсоник Н. Листи Василя Герасимчука до Михайла Грушевського. – С. 59.

⁶⁰ ЦДАУК. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 792 (Листи Томашівського С.). – Арк. 243.

⁶¹ Гирич І.Б. Організація М.С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914 рр.) // УДЖ. – 1997. – № 1. – С. 84.

⁶² Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка. – С. 64.

⁶³ Томашівський С.: Матеріали до історії української козаччини, видані під загальною редакцією Михайла Грушевського, т. 1. Документи по рік 1631, зібрав і видав Іван Крип'якевич (Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, т. XIII, у Львові 1908) // ЛНВ. – Львів, 1909. – Т. XLV. – С. 691.

⁶⁴ Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums (Mychajlo Hruševskyj. Istorija Ukrajiny-Rusy [Geschichte der Ukraine] Bd. VII. Kozacki časy do r. 1625 [Zeitalter der Kozaken bis z. J. 1625]. Kiev–Lemberg 1909. (X + 624 S.). Materialy do istoriji ukrajinskoji kozáččyny vydani pid zahalnoju redakcijeju M. Hruševskoho [Materialien zur Geschichte des ukrainischen Kosakentums, hrg. Unter Leitung des Prof. Hruševskyj] Bd. I. Dokumenty po rik 1631 zibrav i vydav Ivan Krypjakevyč [Dokumenty bis zum J. 1631, gesammelt und hrg. Von J. Krypjakevyč]. Lemberg 1908. (46 + 407 S.) [Vol. VIII der Fontes historiae ukraino-russicae.] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1912. – Band II. – S. 367–381.

⁶⁵ Кордуба М. З нашої наукової літератури. Іван Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 до 1730 рр. Львів 1912. (Відбитка із Записок наук. тов. ім. Шевченка т. ХСVIII, CI, CII, CV) // Діло. – Ч. 230. – С. 1–3.

⁶⁶ Пришляк В. Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – С. 542.

⁶⁷ Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С. 29.

⁶⁸ Пришляк В. Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор. – С. 545.